

Az *Egy piaci nap* margójára: a tanúság mint traumanyelv Závada Pál regényében

IZSÁK-SOMOGYI KATALIN

Bevezetés

Tanulmányom témájául Závada Pál 2016-ban megjelent, *Egy piaci nap* című regényének „jog és irodalom” aspektusú elemzését választottam. Kitérek a regényadaptációból készült színdarab 2017 májusi bemutatójára is. A „fabula” alapját a kunmadarasi pogrom adja, mely 1946. május 20–21-ei napokon következett be. Elemzésemben arra a kérdésre keresem a választ, hogy miért választott Závada regénye narrátorául egy közvetett tanút,¹ s hogy az általa megszólaltatott traumanyelv hogyan válik az eltávolítás eszközévé. Kiindulópontom az, hogy a történet alapjául szolgáló pogromot, az azt megelőző világháborús érárt, a konszolidációnak induló belpolitikai csatározásokat és a hiperinflációval küzdő mindennapokat átélő narrátor nem tud hitelesen beszámolni arról, aminek tanúja volt. Ezzel szemben a jelen olvasójának már olyan tudás és tapasztalat van a birtokában, amellyel ki tudja tölteni azt a narratív hiányt, amelyet a regény fő krónikásának megtett Hadnagy Sándorné Csóka Mária okozott azzal, hogy a második világháború lezárását követően alig egy esztendővel bekövetkezett etnikai alapú támadást nem tudja hűen tanúsítani.

„Meg tudom mondani, melyik volt az a pillanat, amikor belém nyilallott, hogy ennek a viharverésnek a legsúlyosabb villámcsapása miránk fog lesújtani. *Hogy innentől fogva nem óv semmitől, ha szörnyülködve befogom a szemem.* Hogy hazafuthatok ugyan, s befúrhatom a párnák közé a fejem, *mert iszonyodom attól, amit ezek művelnek – ám ezzel nem megyek semmire.* Mert már nemcsak másokat fenyeget ez a roham a szemünk láttára, hanem hogy az ostromló kedvnek mi leszünk a kiszemelt célpontjai, ez világosodott meg előttem abban a percben.”² (kiemelés – I.-S. K.)

A tanulmányom az alábbi ív mentén épül fel. Első lépésként a regény alapját adó, a második világháborút követő magyar pogromok jelenségét mutatom be. Mivel ezek

¹ Tanulmányomban a „közvetett tanú” kifejezést inkább irodalmi szempontból használom. Hadnagy Sándorné Csóka Mária akként lesz a pogromot megelőző időszak, a kiemelt napok, illetve a történések utóéletének tanúja, hogy a véres támadásoknál jelen sem tudott lenni, inkább elfutott a borzalmak elől. Závada mégis az ő tanúságát használja a narráció alapjául – távolítva ezáltal a befogadót és önmagát a történésektől.

² ZÁVADA Pál: *Egy piaci nap* (Budapest: Magvető 2016) 5.

nem csupán a vészkorszak hazai történetével függnek össze, hanem az 1945-ös eszten-dőt követő hazai belpolitikai helyzettel, ezért kitérek annak jelentőségére, illetve a tár-sadalmat szorongató hiperinflációra is. Ezeket abban a kontextusban fogom elemezni, hogy a magyar társadalom 1946-ban milyen tudással rendelkezett e kérdések komp-lexitásáról, mennyit tudhatott a hazai Holokausztról, milyen összefüggésben láthatta a visszatérő zsidók visszailleszkedési nehézségeit. A narrátor nem csupán a vérengzés napját tárja elénk, hanem a vérengzés felbujtásával megvádolt tanító elleni korábbi bírósági eljárásokat is. A legklasszikusabb dichotómiában a regény a „jog az irodalom-ban” típusú irodalmi művek egy jelentős példája – én azonban nem kifejezetten a jogi eljárások jellemzőinek bemutatására vállalkozom, hanem ezeket a pogrom és a belpoli-tikai csatározások kontextusában mutatom be. Értelmezésemben az elbeszélői pozíció adja a regény legkomplexebb kérdéskörét, ezért azt vizsgálom, miért választotta őt Závada a történések elmesélőjéül.

A Radnóti Színház 2018 májusában mutatta be a Mohácsi-testvérek és Závada Pál közös munkáját.³ Habár a darab néhány ponton eltér a regénytől, remekül kihasználja azokat a lehetőségeket, hogy a jelen nézőjéhez akként szóljon, hogy neki esélye se legyen elfordítania a fejét a történésekről.

A regény történelmi szituációja

Závada Pál első regénye⁴ írásakor már olyan kutatómunkát végzett, melyet fel tudott használni jelen munkájánál is. Az *Egy piaci nap* ugyanis egy valós helyszínen, Kunma-darason történt 1946. május 20–21-ei pogromot veszi kiindulópontul – a szerző hűen végigköveti a történéseket, az azok alapjául szolgáló előzményeket és a vérengzést kö-vető jogi eljárásokat is.

A pogrom kirottantásának ürügye: a vérvád. Bibó István elemzése a korabeli pogromokról

A második világháború lezárását követően a hazatérő zsidóságnak több helyütt is szem-be kellett nézniük az őket visszafogadni nem akaró közösséggel. Elsőre talán meglepő-nek tűnik, de hazánkban a Holokauszt-túlélőkkel szemben több mint egy tucat etnikai alapú támadás történt az 1946-os esztendőben.⁵ Ezek egyike az 1946. május 20–21-i kunmadarasi pogrom, melynek három halottja és több súlyos sérültje volt. A kunma-darasi pogrom ürügyét a társadalom által évszázadok óta ismert vérvád szolgáltatta – a település lakói szerint eltűnt két magyar kislány, akikről azt valószínűsítették, hogy a visszatérő zsidók rituálisan kivégezték őket, hogy véruket felhasználhassák.

³ *Egy piaci nap*. Závada Pál regényét színpadra alkalmazta Mohácsi István és Mohácsi János. Zene: Kovács Márton. Rendező: Mohácsi János. Bemutató: Radnóti Színház, 2018. május 13.

⁴ ZÁVADA Pál: *Kulákprés. Dokumentumok és kommentárok egy parasztgazdaság történetéhez* (Budapest: Művelődéskutató Intézet 1986).

⁵ Ezek a települések az alábbiak: Ózd, Kunmadaras, Pécs, Celldömölk, Szegvár, Hajdúhadház, Makó, Tiszaladány, Karcag, Mezőkövácsháza, Sajószentpéter, Eger.

A regényben szociográfusi aprólékossággal feltárt események szinte teljes mértékben megfeleltethetők a tényleges történéseknek.⁶

A hazai vérvádak képzőművészeti és irodalmi munkákban való megjelenése nem előzmény nélküli. Az *Egy piaci nap* fontos pretextusának tekinthetők a tiszzaeszlári vérvádat feldolgozó művek: Eötvös Károly *A nagy per*, mely ezer éve folyik, s még sincs vége és Krúdy Gyula *A tiszzaeszlári Solymosi Eszter* című könyvét, Erdély Miklós *Verzió* és Elek Judit *Tutajosok* című filmjét, Major János *Scharf Móric emlékezete* feliratú rézkarait. Závada regénye azonban folyamatosan figyelmeztet: nem 1882-ben vagyunk, hanem 1946-ban, az *Endlösung* kihirdetése és majdnem-véghezvitele után, és – állapítja meg Vilmos Eszter – a Holokauszt utáni antiszemitizmus összemérhetetlen minden korábbival.⁷

Vilmos Eszter fenti gondolatát nem osztom, éppen ezért a következőkben röviden kitérek a háborút követő antiszemitizmus sajátosságaira. Meglátásom szerint Závada holisztikusabb képet ad a pogromhoz vezető útról. Írásom „tétje”, hogy a jelen olvasója látja-e strukturálisan az akkori történéseket, fel tudja-e ismerni, hogy a zsidók elleni támadások is egy nagyobb hatalmi játszma részeként történhettek meg alig egy esztendővel a haláltáborok felszabadítását követően. Bibó István tanulmányában⁸ úgy vélte, hogy ezek a támadások inkább nevezhetően etnikai alapú atrocitásnak, mintsem ténylegesen szervezett támadásnak. Ennek oka az, hogy az akkori társadalom a benne felgyülemlett feszültséget, a gazdasági helyzet okozta életszínvonal csökkenést, az abbéli családottságot, hogy visszatértek egyesek a haláltáborokból, így javaikat vissza kell adni, illetve a politikai kiélezett viszonyt együttesen vezette le a visszatérő zsidóság tagjain. „A felszabadulás pillanatában az antiszemitizmus valamiképpen nullaponton volt. Akik nem szerették a zsidókat, továbbra sem szerették meg őket, de a lezajlott szörnyűségek mellett eltörpült s az emberek torkán akadt mindaz, amiért egyáltalán szidni szokták őket. Az azóta eltelt esztendő alatt ez a gátlás teljesen és tökéletesen megszűnt. Ma⁹ újból létezik egy szabályos antiszemitizmus, mely a maga hivatkozása-it és adalékait csaknem kizárólag az 1945 óta zajló fejlődés különböző körülményeiből meríti. Amióta ennek első tünetei megjelentek, folyik a vita az új antiszemitizmus okairól: egyik nézet szerint egyszerűen a fasizmus ütötte fel újból a fejét, másik szerint a földreform, B-lista és más átalakulások által deklasszált rétegek ingerültsége fordul elsősorban a zsidók ellen, ismét másik szerint elsősorban a volt üldözöknék, de kicsit az egész országnak is rossz a lelkiismerete és ezt most a zsidók ellen emelt vádakkal próbálják kiegyenlíteni. Más oldalról viszont időnként barátságos vagy barátságtalan célzások történnek számonkérési mértéktelenségekre, inflációs jólétre hatalmi pozíciók birtokában, mi azután rendszerint éles visszautasításban részesül.”¹⁰

⁶ A kunmadarasi pogrom és a kunvadási „újraírás” tényéről lásd például „Úgy éreztem, dolgom van a témával” – Závada Pál könyve egy háború utáni antiszemita pogromról. Az interjút készítette: Szénai Zsófia. *Könyv7* 2016. június 8. <http://www.konyv7.hu/magyar/menupontok/felso-menusor/folyoirat/ugy-ereztem-dolgom-van-a-temaval-zavada-pal-konyve-egy-haboru-utani-antiszemita-pogromrol>

⁷ VILMOS ESZTER: „Hogymondjákok a hogyishívjából” *Új Forrás* 2016/9, 91.

⁸ BIBÓ ISTVÁN: „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után” in HANÁK PÉTER – SÓLYOM GÁBORNÉ (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon* (Budapest: Gondolat 1984) 135–295.

⁹ A tanulmány 1948-ban íródott.

¹⁰ BIBÓ (9. j.) 273–274.

A magyar lakosság „tudása” a második világháború történéseiről

Kunmadaras lakossága a második világháború idején kicsivel több volt, mint 8200 fő. Ebből 280-an minősültek zsidónak, s közülük alig hetvenen tértek vissza a haláltáborból.¹¹ A település lakosai – mint az a regényben is olvasható – tudták, hogy mi történt 1944-ben elhurcolt szomszédjaikkal. Tudták, hogy áprilisban a karcagi gettóba vitték őket, melyet júniusban ürítettek ki. Tudták, tudhatták azt is, hogy a szolnoki kiterőt követően a deportáltak nagyobbik részét Auschwitzba szállították. Erre a tudásra utalnak a regény már-már viccszerűnek ható rigmusai, a szereplők által használt elnevezések és utalások is. „Ha a gettó nem lett vóna, ingem, gatyám se lett vóna”; „Iccig... nem jutott el ausviczig.” Mindezen túlmenően szóhasználatukra jellemző a tényleges történések kerülése. „Hanem akik visszajöttek a hogyhívjákból. – Mi? Hogy honnan? – Kik? – Na, kik. – Ja, hogy a...”; „Ahonnan gyerekek tűnnek el váratlanul [...] ott nem árt a hogymondjákok körmére nézni.” Závada nyelvi-stiláris eszközzel érzékelteti, hogy Kunmadaras/Kunvadas lakossága igenis tudta, hogy hová viszik a deportáltakat, s tulajdonképpen joggal számíthattak arra, hogy a deportálást követően az ingatlanok és az ingóságok új tulajdonosaik kezében maradnak. A lágerekből hazakerülő túlélők éppen ezért kettős családottságot is okoztak, hiszen visszakérték, visszakövetelték javaikat, pusztá létezésükkel folyamatosan lelkiismeretükre emlékeztették a kisváros lakosságát.

A háború utáni időszak jellemzői

Mindenekelőtt az erkölcsi rend megbomlása az, ami a háború borzalmaiból éppen csak magára találó lakosságot jellemezte. Habár hazánkban a gettósítás viszonylag későn, 1944 tavaszán kezdődött, a zsidók jogfosztása, hazánk hadba lépése már jóval korábban megmutatta a háború igazi arcát. Vegyük észre azt is, hogy a lakosság jelentős része az előző világháborút is megélte, így a háborús szenvedések újbóli átélését sokan mások traumáinak önmaguktól való eltávolításával igyekeztek eliminálni.

A háborút követő politikai instabilitást hat esztendő vérontása miatt amúgy is sérülékeny társadalom önfelepítési stratégiájaként értelmezem. Az a politikai átalakulás, amely gyökeresen átalakította az addigi értékrendet, mégsem tudott maradandó lenni, mert a pártok egymás közötti versenyének áldozatává vált. 1945. november 4-én tartották hazánkban a világháborút követő első választásokat az alábbi eredménnyel: a Független Kisgazdapárt a szavazatok 57,04%-át, a Szociáldemokrata Párt 17,41%-át, a Magyar Kommunista Párt 16,95%-át, a Nemzeti Parasztpárt 6,87%-át, a Polgári Demokrata Párt az 1,62%-át, a Magyar Radikális Párt 0,12%-át szerezte meg. Ez olyan többpártrendszer volt, amely lefedte a hazai politikai palettát. A Magyar Kommunista Párt azonban a Független Kisgazdapárt kivételével Baloldali Blokkba tömörítette a politikai erőket, amivel éles politikai harc bontakozott ki.¹² Ha e hatalmi játszmákat a kisebb településeken élők közötti viszonyokra fordítjuk le, akkor azt láthatjuk, hogy személyes konfliktusok sorát okozzák egy olyan időszakban, amikor az emberek sem

¹¹ Vörös Éva: „Kunmadaras. Újabb adatok a pogrom történetéhez” *Múlt és Jövő* 1994/4, 69.

¹² Lásd BIHARI Mihály: *Magyar politika, 1944–2004. Politikai és hatalmi viszonyok* (Budapest: Osiris 2005).

érzelmileg, sem anyagilag nem tudtak még talpra állni, s ez a konfliktus is részévé válik a kialakuló tömeghisztériának.

Összességében a társadalom sérülékenysége igen magas fokú volt: alig ocsúdott fel az átélt traumákból, a hadifoglyoknak, a túlélőknek csupán töredéke tért vissza, a népesség a létminimum alatt élt, a „felszabadító” hadsereg is indukálta a kommunistaellenességet, aminek legfőbb hangadóivá váló, antiszemita nézeteket is valló politikai csoportosulások számon tartották a kommunista vezetők származását. Így nem kellett sok ahhoz, hogy a kommunistaellenesség zsidóellenességbe forduljon át.¹³

A fent jelzett körülmények ellenére a mindennapi életnek tovább kellett folynia. Az országot hiperinfláció sújtotta, amit a forint 1946. augusztus 1-i bevezetése állított meg. A mélyponton, 1946 júliusában az árak 15 óránként duplázódtak.¹⁴ Virágzott a cserekereskedelem és a feketegazdaság. Az állam megpróbált élni a felülcímkezés és a vagyondézsma eszközeivel, de ez is csak lassítani tudta a folyamatot. Óriási tehertétel volt a háborús jóvátétel megfizetésének kötelezettsége is. Végül a bankóprés, vagyis a mind magasabb címletű pengő kibocsátása végképp elérte a forgalomban levő pénzeszközt.

A mind magasabb címletű, mind értéktelenebb pengő a kisgazdák elleni támadásokhoz szolgáltatott ürügyet. Az MKP zászlajára tűzte az árdragítók és feketézők minél gyorsabb megbüntetését, amivel híveket híveket tudott szerezni. Ebben a bel- és gazdaságpolitikailag érzékeny helyzetben érkeztek vissza a lágerekből a túlélők, akik szerették volna visszakapni javaikat, melyek azonban azidőben a magyar lakosság tulajdonát képezték. Az emberek a hazatérők által is kisemmizve érezték magukat – s haragjuk etnikai alapon artikulálódott.

Összefoglalva a fentieket, visszautalnék Bibó tanulmányára, amelyben arra a következtetésre jut, hogy az az antiszemitizmus, mely a háború előtt jellemezte hazánkat, alapjaiban nem különbözött a háborút követőtől. Azonban időközben azok is antiszemiták lettek, akik 1944 előtt nem voltak azok, külön kiemelve „a két kézzel dolgozó közép- és szegényparaszt” „neoantiszemitákat”.¹⁵

Egy piaci nap – „jog az irodalomban” szempontú elemzési kísérlet

A jogi eljárások bemutatása

Závada a regényben öt jogi eljárásról ír – vagy közvetlenül, a narrátorán keresztül, annak tanúsága által, vagy közvetetten utal azok megtörténtére. A bírósági eljárások minden esetben Hadnagy Sándor tanítóval, a narrátor férjével szemben zajlanak – vizsgálódásom tárgya azonban nem az az irodalomban megszokott narratíva, hogy a vádlott és/vagy tanú narratívája miként jelenik meg a szépirodalomi műben. Céлом az, hogy

¹³ Mivel hazánkban az 1946-os esztendő követően is voltak még etnikai alapú atrocitások, jeleznem kell, hogy bizonyos értelmezések szerint a német kisebbség kitelepítése, valamint a Csehszlovákiával való lakosságcsere is a mindennapok részei voltak.

¹⁴ TARJÁN M. Tamás: „1946. július 10. Világrekordot dönt a magyar infláció” *Rubicon*online, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1946_julius_10_vilagrekordot_dont_a_magyar_inflacio/

¹⁵ BIBÓ (9. j.), vö. STANDEISKY Éva: „A háború utáni vérvádak” *Szombat* 1995. április, <https://www.szombat.org/archivum/a-haboru-utani-vervadak>

bemutassam, Závada a bírósági eljárások, a korabeli jog világát arra használja fel, hogy megmutassa, milyen mentális, erkölcsi, tudat(osság)i állapotban volt a magyar társadalom közvetlenül a második világháború után, amibe a pogromok is beleférhettek.

Előjáték: a Hadnagy Sándor elleni eljárás

A regényben található jogi eljárások közül az egyik Hadnagy Sándor, a narrátor férje ellen irányul. Az eljárás megindításának alapja az volt, hogy a tanító mint leventeparancsnok a szovjet csapatok közeledtével nyugatnak indította a rábizott 16 leventét, s az általuk végzett tevékenységgel nem tudott „elszámolni”. Vádolták mindemellett még a zsidóság elleni uszítással is.

Első fokon mégis elítélték, kezdte valaki magyarázni, pedig ezt ebben a körben mindenki tudta, hiszen épp ezért gyűltek ide, mert most újrakezdték azt a pert. Meg amiatt a gyalázatos ítélet miatt, melyet '45 júniusában hoztak, s amely akkora fölzúdulást váltott ki az egész környéken, hogy végül kénytelenek voltak visszavonni. Mindenki tudta már akkor is, hogy ezek a sebtében összeverbuvált népbíróságok a kommunisták kottájából játszanak, ítéleteiknek az igazsághoz pedig semmi köze nincs. [...] Már nem úgy szocdemek, mer' nem is mind szocdem. Hanem akik visszajöttek a hogyishívjából. [...] És öbelölük állnak a népbíróságok is, egytől egyig, értitek [...]. De csak azzal az ürüggyel vitatkoztak vele tovább a rongyosok, hogy a bírói tanácsban állítólag nem volt jelen a Parasztpárt! Vagyis nem bűncelekmény hiányban, hanem csak formális okból [mentették fel]. És mindjárt ki is tüzték az új tárgyalást.¹⁶

Strukturálisan az előző fejezetben jelzett problémákkal együtt szemlélve ezt a kérdést, kiemelném, hogy hazánkban az 1945. évi VII. törvény rendelkezett arról, hogy a népbíráskodás tárgyában kibocsátott kormányrendeleteket törvényerőre emeli. Tanulmányom szempontjából a népbíráskodásról szóló 1/1945. (II. 5.) ME számú rendelet a releváns (kelt Debrecenben 1945. január 25-én, hatályba lépett 1945. február 5-én).¹⁷

Az eljárás egyik alappillére volt, hogy a bírósági tanácsok összetételében a pártok megfelelően képviseltetve legyenek. Závada oknyomozásából és az általam idézett regényrészletből is az olvasható ki, hogy e tekintetben nem volt jogszerű a Hadnagy Sándor elleni eljárás. Emiatt mentették fel. A hangsúly azonban nem ezen, hanem a község lakosságának reagálásán van. A tanácsokban főként a kommunisták és a zsidók kapnak helyet, ami érvékként felhasználható volt az etnikai alapú diszkriminációra. Sokat gondolkodtam azon, vajon Závada miért használta fel ezt a bírósági eljárást is a regényben, s a válaszom az, hogy még árnyaltabbá tegye számunkra a már korábban bemutatott belpolitikai helyzetet, a társadalom általános morális állapotát.

E jogi eljárás regénybeli szerepe annak tükrében is igazolt, hogy a pogromot megelőző napon kellett volna megismételni az eljárást, de a felkorbácsolt indulatok, a látens

¹⁶ ZÁVADA (2. j.) 11–12.

¹⁷ A továbbiak még: 1440/1945. (V. 1.) M. E. rendelet a népbíráskodásról szóló 81/1945. (II. 5.) M. E. rendelet módosítása és kiegészítése tárgyában; 5900/1945. (VIII. 5.) M. E. rendelet a népbíráskodás körében a távollévő terhelt ellen folyó eljárásra, úgyszintén a közzvád képviselétére vonatkozó szabályok kiegészítése tárgyában; 6750/1945. (VIII. 19.) M. E. rendelet a közhivatalnokok munkafegyelmének fokozottabb biztosítása tárgyában.

zsidógyűlölet felszínre törése és a belpolitikai ellenségeskedés miatt a vádlott és kísérete el sem jutott a karcagi tárgyalóteremig. A megismételt tárgyalást a feldühödött tömeg miatt nem tudták megtartani.

Aznap, '46. május 20-án ugyanis azért találkoztunk a kunvadási kisgazdákkal a székházuk előtt, hogy mindnyájan bekísérjük Hadnagy Sándor tanárt – a férjemet – a népbírói tárgyalására Karcagra. Hogy kimutassuk a tiszteletünket egy talpig becsületes ember iránt, ahogy Sándor hívei magukat kifejezték, és ezt komolyan így is érezték, semmi túlzás ebben nem volt. Hiszen az ő gyerekeik tanítója végső soron olyasmivel lett megvádolva, amiként ezt az előző napokban kivesézték, ami voltaképp egy rég elavult, megfoghatatlan mendemonda. Hogy Sándor a múltban – még annak idején! – úgy mond „háborús propagandát folytatott” volna a piacon.¹⁸

A pogrom miatti eljárások¹⁹

A fenti bírósági eljárás illusztrációs és alátámasztó funkciójával szemben a regény tartalmaz három olyan bírósági eljárást, melyek mind Závada, mind a történészek által jól dokumentáltak. A kunmadarasi/kunvadási pogrom résztvevőit először statáriális eljárás keretében akarták elítélni, majd ezt megváltoztatták, s a vádlottakat népbírói eljárásban citálták bíróság elé. Ezt követte a fellebbviteli eljárás. Ismét vádolták Hadnagy Sándort, a regénybéli Kátai Gergelyt, aki a helyi kisgazdák vezetője volt, valamint a néhány nappal a pogromot követően elfogott férfit, akit Závada a regényben Rác Zsigmondnak nevez. A vád a pogromra, vagyis az etnikai alapú támadásra való felbujtás volt. A narrátor, Hadnagy Sándorné egész nap jelen volt a településen – férjét azonban nem engedte a támadások közelébe, mivel már akkor látta, hogy a férje a gyanúsítottak közé kerülhet politikai nézetei miatt. Abban bízik, hogy ha szó szerint bezárja a férjét, akkor nem gyanúsíthatják, hiszen nem is volt jelen a napközbeni eseményeknél. Az elhurcolással ez szertefoszlik.

Attól való félelmeink, hogy mi leszünk mégis a kiszemelt célpont, május 22-én, szerdán²⁰ éjjel teljesültek be, akkor hurcolták el Sándort. ... Voltaképpen szerdán már nemcsak sejtettük, hanem dél körül meg is tudtuk, hogy jönni fognak a férjemért.²¹

Az eljárás kizárólag a narrátor „tanúságán” keresztül jelenik meg a regényben. A bíróság eljárások korabeli rendje alapján a narrátor férjének nem kell rögtönítélő bíróság előtt felelnie nemlétező bűneiért.

A jegyzőkönyvem szerint 1946. június 4-én kezdődött el Szolnokon a tárgyalás a férjemék ügyében. Le sem merem írni, írtam föl magamnak, hogy mint állítólagos

¹⁸ ZÁVADA (2. j.) 8.

¹⁹ Az eljárások megjelenítésére a korabeli sajtóban lásd például: „Elfogták Tóth Zsigmondot, a kunmadarasi pogrom értelmi szerzőjét!” *Huszádik Század* 1946. június, <http://www.huszadikszazad.hu/1946-junius/bulvar/elfogtak-toth-zsigmondot-a-kunmadarasi-pogrom-ertelmi-szerzojet>; RÓZSA László: „Igazságszolgáltatás – Bíróság – a Kunmadarasi pogrom” *MTVA Fotoarchívum*, <https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTI-FOTO-K1IwUGhSWGluVmRaaVVma3J6RWWhVUT09>

²⁰ A pogromra május 21-én került sor.

²¹ ZÁVADA (2. j.) 65–66.

fölbujtót ártatlanul statáriális bíróság elé állították Sándort a barátjával, Kátai Gergely kiscigány titkárral együtt. Meg még a lincselés hat tettesét. ... Hetvenkét órán belül kellett döntenie a rögtönítélő bíróságnak, és abból eltelt már majdnem negyven, amikor *följegyeztem*, hogy második napja ülök a parkban egy padon, mert nem engednek be a tárgyalásra. ... De öt órával később mégiscsak föllelegezhettem, hál' Istennek haladékokat kaptunk. Akkor hirdette ki a statáriális bíróság, hogy mivel a fölbujtókat hetvenkét óra alatt nem sikerült kideríteni, az ügyet rendes eljárásra utalják.²²

A regény a legrészletesebben a budapesti népbírósági tárgyalást vizsgálja. Az ott elhangzott tanúvallomások, a vádlottak vallomásai mind-mind remek elemzési lehetőséget nyújtanak a narratív jogtudomány szempontjából – én azonban továbbra is azt tekintem sorvezetőmnek, hogy rekonstruáljam, Závada milyen céllal „idézi” ilyen részletességgel az eljárásokat. Mivel maga a regény is már szinte színpadra íródott, dialógusai kiforrottak, a regény szinkronitását megtörik a folyamatos tanúkihallgatások.

Kérem, lépjen közelebb!, szólította meg Ágotát a bíró. Tessék! Maga kicsoda? / Neuberger Ferenc vagyok, és ... / Hagyjuk a vicceket, kérem! Így torkolta le Ágotát, aki nem hagyta magát, és tényleg a férje nevében kezdett beszélni a tárgyaláson. / Neuberger Ferenc vagyok, és akadályoztatásom miatt a feleségem közvetítésével adom elő a következőket. ... / No és maga végül is ...? Neuberger Ferencné! Akkor maga ... végülis elhalálozott vagy sem? / Maga szerint? / A bíró elfordította fejét, beletúr a hajába, és csak ekkor jött zavarba, hogy talán ő maga is elfáradt már, úgyhogy elnapolta sietősen a tárgyalást.²³

A történetmesélés szempontjából egy sajátosságot szeretnék kiemelni. Mi is e jogi történetmesélés sajátossága? A tanú fogalmába inherensen beletartozik, hogy az általa megélt cselekményről, történésről hitelesen számot tudjon adni a megfelelő plénum előtt. Ki lehetne hát hitelesebb tanú, mint az, akit a pogrom során halálra vertek? Halála tanúsíthatja az agressziót, a kiszámíthatatlan indulatokat, nálánál pontosabban senki nem tudja ezt bemutatni. Závada e tanú jogi tanúvá „emelésével” megmutatja a rendszer hibáit: vagyis a jog világában a ténylegesen leghitelesebb tanú nem lehet tanú, hiszen meghalt. A felesége mint „kevésbé” tanú – akit csupán megvertek – tanúsítása így a rendszer iróniája. S ezt maga a bíró is érzi, tudja a regényben, hiszen „*elfárad*” – interpretációmban ez a fáradtság a traumatikus mindennapok, az agresszív, kifejezetten etnikai és vallási alapú támadások, a háború utáni újrakezdés kvázi lehetetlenségébe való belefáradás – ugyanannyira, amennyire inkonklúzív egy halott tanú feleség általi megidézése egy jogi eljárásban. Legalább ennyire lehetetlen és értelmetlen magyarázatot találni a kunvadási pogrom okaira is.

Végül a népbírósági ítéletet követően a fellebbviteli főtárgyalás felmentette Hadnagy Sándort a vádak alól.

El sem akartam hinni. A népbírósági felülvizsgálat nyomán a fellebbviteli főtárgyaláson végre ítéletet hirdettek, és Sándort fölmentették. ... Ez a másodfokú bíróság voltaképpen mindenestül megmásította az elsőfokú ítéletet. Másokat és másért

²² Uo. 143–144. (kiemelés – I.-S. K.)

²³ Uo. 155–157.

mondott ki bűnösnek, nem ugyanúgy minősítette a cselekményeket, és nem úgy szabta ki a büntetéseket sem, mint az előző. ... Hadnagy Sándor tanítót bűncselekmény hiányában fölmentették. ... A férjem ügyében ez a nap végre maradéktalan igazságot hozott – a többiekre kiszabott ítéletekről pedig nem óhajtottam véleményt alkotni. ... A baloldal felhőrdült az enyhe ítéletek miatt a kunvadási pogromperben! Követelik az újratárgyalást! Hogy fogják ezek után kezelni a miskolci lincselés tetteit? harsogták a kikiáltók.²⁴

Ez az a pont, amikor a narrátor saját igazsága találkozik a fellebbviteli bíróság ítéletével, vagyis a jogi történetmesélés szálai, laikus és professzionális, itt összefonódnak. A fenti idézet alapján jogtörténeti érvényességgel is találkozhatunk, ám a narrátor által fontosnak tartott problémákra mutatnék most rá. Fél attól, hogy az ítéletnek milyen belpolitikai visszhangja lesz, fél attól, hogy a korabeli sajtóban hogyan interpretálják az ügyet. Vagyis hiába él a „maradéktalan igazság” fordulattal, ez az igazság mégsem lehet teljesen objektív, s ez elvezet minket ahhoz, hogy a korabeli pogromok megítélése mennyire nem volt egyértelmű.

Mi a funkciója a regényben a jogi eljárások bemutatásának?

A regény „jog az irodalomban” szempontú elemzése kapcsán a legrelevánsabb kérdés az, hogy vajon mi szüksége van Závadának arra, hogy a jogi eljárásokat ilyen korhűen, ennyire részletesen mutassa be? Gondolkodásom kiindulópontja, hogy a jog mint társadalmi alrendszer egy olyan, több évezredes „jelenség”, amely nem csupán szabályozza a társadalmi együttélést, hanem ezzel egyidejűleg reprezentálja is. Egyetértek Molnár András állításával, miszerint: „Önmagában tehát egy irodalmi alkotás jog és irodalom nézőpontú elemzésének nem lehet akadálya az, hogy a kérdéses mű nem »realista« abban az értelemben, hogy az ábrázolt valóságot minden szempontból a lehető legteljesebb mértékben igyekszik megfeleltetni a történeti-empirikus valóságnak.”²⁵ Úgy vélem, hogy nem a befogadói oldalon kell keresni a választ arra, hogy mi okból lett a regény integráns része a jogi eljárás.

Meglátásom szerint a fentebb említett reprezentáció azért lényeges kérdés, mert döntően befolyásoló tényező az eredeti történetben is, valamint segítségével szociológiai aspektusból is többlettudásra tehet szert a befogadó. Akár az első, Hadnagy Sándorral szembeni eljárást vesszük górcső alá, akár a pogrom megítélését, látható, hogy Závada a társadalom működésének valós arcát, annak mai tekintettel már-már groteszk mivoltát próbálja illusztrálni. Illusztrálni a joggal, azaz egy olyan társadalmi jelenséggel, mely a maga valóságában már átitatódott politikummal. S itt érhető tetten a válasz második pontja: a korabeli jog ugyanis elvesztette a kohéziós erejét. A jog mint rendszer már nem alkot egységet, nem teszi kiszámíthatóvá a jogviszonyokat és a jogi eljárásokat a fentebb bemutatott társadalmi-gazdasági-belpolitikai és erkölcsi helyzet. Mintha a jogi megítélés is ugyanúgy a véletlenül múlta, amint múlt egy-egy túlélő éle-

²⁴ Uo. 216.

²⁵ MOLNÁR András: „Büntetőjogi narratívaképződés klasszikus rémtörténeti szövegekben H. P. Lovecraft példája alapján” in BODNÁR Kriszta – FEKETE Balázs (szerk.): *Iustitia meghallgat. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet 2018) 98.

te a Holokauszt idején, vagy éppen, amiként a pogrom áldozatai áldozattá, vagy éppen kétszeres túlélőkké váltak.

Louis Begley *Hazudni az életért* című regénye²⁶ kapcsán írja Lawrence Douglas: „Első pillantásra úgy tűnik, hogy a regény a saját fikcionalitása ellen lázad; elvégre inkább regény mintsem, mintsem történet, s inkább történeti mű, mintsem krónika. Már ha abból indulunk ki, hogy krónikának azt nevezzük, amely fel nem dolgozott történeti adatokra utal, míg a történet kifejezés inkább az egyes történések rendszerezésével és más történések kihagyásának okaival foglalkozik, akkor arra a következtetésre jutok, hogy a regény az abban olvasható részletezettség okán már a történetírás műfajához tartoznak.”²⁷ Ha a Douglas által használt fogalmakkal operálok, s magyarra fordítva a „regény-történet-krónika” definícióknak feleltetem meg, akkor látható, hogy Závada krónikásként nem csupán a jogi eljárások történetét mesélte el, nem azok köré írt regényt, hanem az adatokat és az azokból nyerhető történetet használta fel regényként. Írása tehát akkor is fikció, ha jogtörténeti tényeken, krónikán alapul. Érdekes azonban egy másfajta irányban is kiterjeszteni ezt a jogi történetmondási vizsgálatot – s visszautalnék azokra a korabeli jellemzőkre, melyeket a regény alapját adó pogrom történeti-társadalmi beágyazottsága kapcsán mutattam be.

Meglátásom szerint ugyanis ebben a regényben a jog narratív típusú elemzése nem feleltethető meg kizárólagosan a CRT alkalmazói által követett elveknek, sem ezen elmélet posneri kritikájának – talán leginkább ahhoz a tézishöz közelíthető, mely szerint a jog narratív struktúrája kulturálisan meghatározott.²⁸ A legalapvetőbb friedmani elv, melyre én is szeretnék rámutatni, hogy a jogrendszer vizsgálatakor a szociológiai és az antropológiai vizsgálatokat nem lehet megkerülni. Maga a jog és a jogrendszer is csupán a társadalomba beleágyazódó folyamatok viszonyában létezik. Ha folytatjuk a friedmani elemzést – illetve párhuzamba állítjuk a Závada regényében olvasható jogi eljárások relevanciájával –, akkor előtűnik a jogi kultúra fogalma, mint amely a jognak a társadalmi változásokra adott válasza: az, ahogyan a jog próbál reflektálni az újonnan fellépő kihívásokra. Ha ebből a szempontból értelmezzük a népbírói eljárásokat, vagy éppen a pogromot követő statáriális eljárást, akkor érthetővé válik, hogy a korabeli jogrendszer miként próbált választ adni a már említett megbomlott erkölcsi rendben tomboló belpolitikai viszályok közötti, a hiperinflációt túlélni próbáló kormányok küzdelmeire. Teszi mindezt úgy, hogy közben hasonlít a társadalom által megélt traumatikus, kiszámíthatatlan világháborús mindennapokra; ellentmond tehát saját inherens alapvetésének. S már adódik is a kérdés: mi egy jogrendszer inherens alapvetése? Legyen kiszámítható; legyen megismerhető; biztosítsa az egyenlő eljárást mindenki számára. Képes legyen a változásra – lehetőleg ne legyen (az idő univerzumában) konzervatív. Ne legyen ellentmondásos normákkal teli. Úgy vélem, világossá válik a kontraszt a regénybeli történések „joga” és az elvárt jogrendszer között.

Ez az elemzés a jelen olvasója szemszögéből válik érvényessé. Érdekes azonban

²⁶ Louis BEGLEY: *Hazudni az életért* (Helikon 1995).

²⁷ Lawrence DOUGLAS: „Wartime Lies: Securing the Holocaust in Law and Literature” *Yale Journal of Law & Humanities* 1995/2, 375.

²⁸ Terjedelmi okokból kifolyólag csak utalni tudok az alábbi, számomra nagyon inspiráló tanulmányra: FEKETE Balázs: „A kortárs jogi kultúra fogalom eredete: Lawrence M. Friedman a jogi kultúráról” *MTA Law Working Papers* 2016/9, https://jog.tk.mta.hu/uploads/files/mtalwp/2016_09_Fekete.pdf

egy pillantást vetni Závada hőseinek a joghoz való viszonyára is. A regénybeli reakciók alapján elmondhatom, hogy ugyanúgy érvényes a későbbi évtizedek laikusaira:

„Mi az, ami az eddigiekből fontos számunkra a továbblépéshez? Először is, hogy a laikus jogi kultúra szerkezete hasonló a professzionáliséhoz, csupán a normatív-dogmatikai réteg sokkal vékonyabb, és még inkább töredezett, logikai ellentmondásokkal terhes. [...] a laikus jogi kultúra leírása és megértése szempontjából is nagyon fontosak a jogról szóló vagy joggal kapcsolatos történetek. E narratívák nem csupán a jogi kultúra elemeit [...] kapcsolják és rendezik össze, hanem egyúttal a jogi kultúrát is beleszövik a kultúra egészébe.”²⁹

Az elfutó tanú esete az elbeszélői pozícióval

E részben azt vizsgálom meg, hogy Závada narrátora, a jogi eljárások vádlottjának felesége, Hadnagy Sándorné miért kapta ezt a kitüntetett pozíciót. Foglalkozom az irodalmi tanúság kérdéseivel, bemutatom azt, hogy ha időről időre saját bevallása szerint elfut a pogrom eseményei elől, akkor miként lehet hiteles tanú; megpróbálom ezeket a kérdéseket annak aspektusában megvizsgálni, hogy mi lehetett Závada célja azzal, hogy ezt a narratológiai megoldást választotta. Kerpel-Fronius Gábor jegyzi meg, hogy eddigi regényeihez képest Závada ezen írásában az elbeszélői polifónia háttérbe szorul.³⁰ Én ezt úgy árnyalnám, hogy a polifónia eszközei lesznek az ebben a fejezetben tárgyalt levelek, feljegyzések, jegyzőkönyvek, újságcikkek; tanúságuk és az ezekhez való viszonyának összetettsége miatt válik mégis a narrátor szerepe kaleidoszkópszerűvé.

Hadnagy Sándorné pozíciójának rétegzettsége, női mivoltának relevanciája

Hadnagy Sándorné született Csóka Mária elbeszélői pozíciója feltűnően rétegzett. Závada nagy hangsúlyt fektet arra, hogy a körülötte történtek észlelését olykor hihetetlenül élesnek mutassa be. A pogrom napján például ő az egyetlen, aki remekül és szinte azonnal átlátja, hogy férje helyzetére milyen negatív következményekkel járhat, ha elhagyja a házat. Mintha előre látná azokat a logikai lépéseket, melyek a későbbi meggyanúsításához vezetnek. Bizonyos szempontból azonban igen korlátozottan tekint az eseményekre: mintha nem tudná, nem akarná tudni, hogy férje zsidókról vallott nézetei, leventeparancsnoki mivolta mit jelent(het)ett a valóságban. Závada ezzel az ambivalenciájával remekül terelgeti úgy narrátorát, hogy az ő hallgatásának felelőségét még csak véletlenül se akarjuk firtatni. Ráadásul az elbeszélői nézőpont – mely az olvasó horizontjává is válik – erősen differenciált. Úgy vélem, ezért a konstrukcióért szükséges például az 1945-ös bírósági eljárás részletes játékba hívása is, hiszen a befogadó számára ugyan közvetlenül nem bírna relevanciával, de Hadnagyé narrációja megmagyarázza azt.

Hogy Závada választása miért esett pont őrá, hogyan kalauzolja az olvasót a re-

²⁹ H. SZILÁGYI István: „Kinos történetek. Jogi történetmesélés és jogszociológia” in BODNÁR Kriszta – FEKETE Balázs (szerk.): *Iustitia meghallgat. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet 2018) 207.

³⁰ KERPEL-FRONIUS Gábor: „Viharverés a piac körül” *Jelenkor* 2006/12, 1326–1332.

gényvilágban, arra az alábbi válaszokat adta a regényíró:³¹ kíváncsi, kellően elfogult, nem tartozik sem az áldozatok, sem az elkövetők közé, és empatikus. Mindezeket kiégszíténém azzal a sajátossággal, hogy a háborút nőként élte meg, és volt tapasztalata a hátszágban maradtakkal szembeni erőszakban is. Narrációjában jelentékeny szerepet kap gyermektelensége,³² mely a keresztény gyermekek eltűnése, a kommunista Hámos Ferencné gyerekeinek keresése, vagy éppen férje esetében a leventeparancsnokság mint az apaszerep kiélése szempontjából egyaránt illusztratív lehet.

A Hadnagy Sándorné tanúsága keretében elmondott történetek funkcióival kapcsolatban narratológiai szempontból kiemelem Dan P. McAdams³³ egyik fontos tanulmányát, melyben hivatkozik Claude Lévi-Strauss egyik narratológiai értelmezésére, mely szerint egy idő után a történetek funkciói az egyéniből átkerülnek a kollektívba. Az egyéni „mesék” célja az, hogy a világmegértés könnyebben, strukturáltabban történjék meg. Talán éles a szóhasználat, ha a pogromot és annak okait a betlehemi közösségi mítosz fogalmával próbáljuk értelmezni, de ha akként tekintünk a vérvád narratívákra, mint amely egy közösséget összekovácsol egy másik közösség ellenében, akkor azok a részecskék, amelyek a kunmadarasi pogromhoz vezettek, érthetőbbé válhatnak.

Térjünk vissza egy pillanatra Hadnagyné tanúságára: ez a tanúság nem expliciten önmagáról, a vele történekről vagy az általa észleltekről szól. Megismerhetünk adatokat arról, hogy mi történt vele a világháború alatt, vagy miként élte meg szülei „áldását” házasságára. De az ő története nem egy klasszikusnak mondható én-narratíva. Mégis, a megélt narratívumok mint relációs kerettörténetek jelennek meg, ezáltal stabilizálják az egyéni narratívum társadalmi beágyazottságát. Amiként azt Kenneth és Mary Gergen³⁴ is írja: „A beágyazott narratívumok fogalma számos érdekes kérdést vet fel. Meddig számíthatunk koherenciára a beágyazott narratívumok között?”³⁵ Vagyis ha olyan én-narratívának tekintjük Závada narrátorának szövegét, mely funkcióját tekintve az egyénitől a társadalmi megérthetőség felé mozdul el, akkor arra is kell figyelniük, hogy a makronarratívumba való beágyazottsága párbeszédbe hozható legyen a többi, esetlegesen nem én-narratívummal. Relevanciája van az időbeliségnek, a narratívumok pragmatikájának, az értékelt végpontoknak is.

Hadnagyné közvetett tanúsága

Érdemes arra a problémára is fókuszálnunk, hogy a narrátor nem felel meg az eljárásjogok által megkövetelt tanúfogalomnak. Ez a tanúság azonban nem azt a faktuális

³¹ Vö. 7. j.

³² E tekintetben érhető tetten az egyik legnagyobb különbség a regény és a színdarab között; utóbbiban ugyanis nem gyermektelen a házaspár, hanem Csóka Mária előző udvarlójával való kapcsolatából esett teherbe, s ezt a gyermeket vallja közösnek.

³³ Dan P. McAdams: „A történet jelentése az irodalomban és az életben” in LÁSZLÓ János – THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia* (Budapest: Kijárat 2001) 161.

³⁴ A Kenneth és Mary Gergen tudós házaspár munkásságából azt a úttörő szociálpszichológiai munkásságot emelném ki, hogy a hazai köztudatban is meghonosították a narratológia egyik legalapvetőbb definícióját, az én-elbeszélést.

³⁵ Kenneth J. GERGEN – Mary M. GERGEN: „A narratívumok és az én mint viszonyrendszer” in LÁSZLÓ János – THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia* (Budapest: Kijárat 2001) 96.

igazságot követeli meg, amelyet egy jogi eljárásban igényelnénk, hanem Hadnagyné tanúsága a nyelvi igazságosságra törekszik. E tanúság funkciója – azért fordítja el fejét a pogrom legfőbb cselekményeinél, hogy elmondhatóvá tegye számunkra a traumát –, hogy a világháború lezárását követően alig egy esztendővel ismét lehet etnikai vagy vallási alapon zsidókat gyilkolni. Más a struktúra, de az eredmény – ugyanaz. Nyelviségében válik tanúvá. Számomra ez azért lesz releváns, mert Závada regénye a Holokausztot követő időszakban játszódik, viszont szintén etnikai alapú támadások regénye, mely több vonásában hasonlóságot mutat a Holokauszt-irodalom tanúsági problematikájával.

Ezt szolgálja az a tény is, hogy Hadnagyné naplót ír, feljegyzéseket vezet. Felmerülhet a kérdés, hogy kinek. Esetleg igazolásként, ha férjének szüksége lenne rá? Nem tudjuk meg, amint azt sem, írt-e már korábban is naplót. E feljegyzések igazsága nem nyelvi, hanem inkább az átéltek „átéltségeinek” mikéntjére utal, még akkor is, ha sok esetben konkrét adatokat tartalmaznak. Példaként néhány rövidebb bejegyzés:

Úgy képzeltem, hogy mire hazajön, addigra bőven lesznek *jegyzeteim*, és azokat fogom megmutatni neki. Habár nem tudtam, hogy örül-e majd, ha megírom, konkrétan miket tapasztaltam Kunvadason például a zavargások napján. Lehet, hogy külön kell válogatnom majd az arra alkalmas *lapokat*, gondoltam.³⁶

Nem tudom, ha meg kéne magyaráznom, képes lennék-e rá, hogy életemnek erről a fél órájáról, amit Goldék házában töltöttem, s később miért nem beszéltem senkinek, még a férjemnek sem. Most *leírtam* ugyan, de ez nem azt jelenti, hogy *bárkinek is meg fogom mutatni*.³⁷

Május 25-éhez *azt írtam be a noteszembe*, hogy amíg feszült idegekkel a férjemre várok [...] ³⁸

Mindezekkel együtt lehetséges egy másik olvasat is. Deczki Sarolta írja: „Mária figurájára tehát azért van szükség, hogy mindent dokumentáljon, feljegyezzen, elgondolkodjon rajtuk, másrészt az ő személyén keresztül kerül kapcsolatba az olvasó Hámosnéval, aki a miskolci pogromról és annak hátteréről, a férje ebben játszott szerepéről tudósít. Csakhogy a két nő nem a saját személyisége okán fontos a regényben, hanem amiatt a hírvivői, közvetítői funkció miatt, amit betöltenek. Remek írói fogás, hogy az események taglalása során nem ellepleződnek, hanem éppenséggel kidomborodnak Mária elfogultságai, de úgy, hogy könnyű mögéjük látni.”³⁹

Nem tartozik szorosan Hadnagyné tanúságához, hanem inkább kiegészíti azt az a sok levél, újságcikk és jegyzőkönyv, melyek a regény vissza-visszatérő motívumai. A *levélváltások* Hámos Ferencnével, Kunvadas kommunista párttitkárának feleségével zajlanak. Hadnagyné sokszor hivatkozik a *Friss Újságra*, mind annak rikkancsok általi terjesztésére, mind a benne olvasottakra.⁴⁰ Végül, de nem utolsósorban a jogi eljárások *jegyzőkönyveit* is idézi a narrátor, hivatkozik arra, hogy sikerült belenéznie több

³⁶ ZÁVADA (2. j.) 179. (kiemelés – I.-S. K.)

³⁷ Uo. 142. (kiemelés – I.-S. K.)

³⁸ Uo. 123. (kiemelés – I.-S. K.)

³⁹ DECZKI Sarolta: „Közös tereink” *Élet és Irodalom* 2016/29, 4. Írásom terjedelmi okok miatt nem terjed ki arra, hogy egy másik pogrom, a miskolci vérontás is helyet kap a regényben.

⁴⁰ Az újságokban olvasottak Hadnagyné általi értelmezéséből kapunk hírt a többi korabeli vérvádról, illetve arról is, hogy Hadnagy Sándorral szemben a jogi eljárások milyen eredménnyel zárulnak.

alkalommal is a jogi iratokba. Mivel tanulmányom jog és irodalom szempontú és nem kifejezetten irodalomelméleti, ezért ezek szerepére a narratív struktúrában, e beágyazott narratívumok koherenciára gyakorolt hatását most elemezni nem fogom; csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy Závada mintegy tanúul hívja ezeket.

Az elfutó tanú és a narratív hiány szerepe

Csóka Mária a helyszínről elfutó tanú: „Ami akkor elkezdődött, azt úgy emlegették aztán, hogy a kunvadási piacon elszabadult a pokol. Nekiestek az árusoknak, és egymást biztatták, hogy fogd meg a zsidót, szorítsad a nyakát. Meg hogy kapjátok el őket, mert elrabolják a gyerekeinket, pörköltbe darabolják, kolbászba darálják a gyerekhúst. Üsd, vágd a zsidót! / De én ezt már hallani se bírtam, nemhogy nézni, futva menekültem el a piactérről.”⁴¹ Hivatkozva a fentebbiekre, tanúsága egyfajta narratív hiányt keletkeztet; akként szövődik a történet, hogy a regény alapjául szolgáló pogrom bizonyos eseményeinél jelen sem volt. Interpretációm e téren több rétegű. Egyrészt felhívom a figyelmet arra, hogy tanúzási képességét e ténnyel szemben erősíti az, hogy feljegyzéseket készített, naplót írt. Ezáltal mintegy szem- és fültanúja az eseményeknek. Meglátásom szerint az érzékelés második lényegi eleme a szaglás: van egy olyan pont, amikor Csóka Máriára ez az érzékelés bénítólag hat: „Ott álltam a két veszekedő kompánia között, és hányinger közepette most döbbsentem csak rá, mi nekem ebben a legborzasztóbb: hogy átható bűdösség fojtogat.”⁴² Az ellentét ott érhető tetten az érzékszervi impressziók között, hogy valaminek a látása és/vagy hallása adhat alapot tanúzásra, míg a testszag érzése már jóval kevésbé. Ez utóbbi annyira nyers és zsigeri volt, hogy lenyomata teljesen szubjektív maradt Hadnagyében.⁴³ Interpretációm harmadik szála viszont már túlmutat Závada regényén – a színdarab felé. Kovács Márton zenéje és a színpadon jelenlévő négy zenész előadása, a folyamatos zajkeltés olyan fokú hangossággal bír a színi előadás közben, hogy a néző nem vonhatja ki magát a kifejezetten zavaró tényező alól. A zavadai narratíva hiányát Mohácsi-fivérek így töltötték ki tudatosan.

De miként reagál a ma olvasója? Ma már rendelkezünk azzal a tudással a tömeghisztéria és az események politikai dekódolása, interpretációja révén, amelynek eredményeként a narratív hiányt mi magunk tölthetjük ki, hiszen a ma befogadója látja, hogy a jogi eljárás sem elfogulatlan, látja a politikai erők befolyását a népbíróságokra, tisztában van a politikai alkuk természetével. Értelmezésemben kötelességünk kitölteni a narratív hiányt, hiszen így formálódik az emlékezetpolitikánk, így talán közelebb jutunk a belső igényhez, hogy logikus magyarázatot találjunk a történetekre, még akkor is, ha a mozgatórugók megfejtéséhez sohasem jutunk el. Így igazolhatóvá válik a tétel, miszerint az irodalom hat a társadalmi folyamatokra.⁴⁴

⁴¹ ZÁVADA (2. j.) 75.

⁴² Uo. 12. A jelenet akkor játszódik, amikor Hadnagy Sándort megpróbálják elkísérni Karcagra a megismételt bírósági eljárásra.

⁴³ Az ún. preszemantikus emlékezet egy olyan szag emlékezet, amely a szaghoz kötődő helyhez vagy éppen az ottani történésekhez kötődik. Hadnagyében itt a testszag a szituációból való menekülési képtelenséget jeleníti meg.

⁴⁴ Az állítás, mellyel magam is egyetértek, H. Szilágyi István Kolozsváron, 2019. szeptember 20-án a VII. Jog és irodalom szimpóziumon tartott előadásában hangzott el.

Következtetések

A tanulmányom alapját képező regényt a Holokauszt-irodalom részének tekintem. Meglátásom szerint az általam bemutatott kérdések, megoldások, a mű „jog és irodalom” szempontú elemzése, a magyar bel- és gazdaságpolitikai helyzet részletes bemutatása, a tömegpszichózis jelensége mind-mind egyetlen céllal kulminálódik. Ez olvasásomban Hadnagyiné tanúságának tétje. „A vészorszakot túlélőknek rá kellett jönniük, hogy a népet nem lehet lecserélni, nem változott az alattomoság, a cinkosság tudata pedig csak erősítette a sunyiságot. Társadalmi szolidaritás, tükörbe nézés, konstruktív vitakultúra nincs, mindig a bűnbakképzés a legegyszerűbb reakció.”⁴⁵

Nem a tudomány önmagáért való vizsgálódása tanulmányom célja, hanem az, hogy megmutassam, Závada regényével minket hoz döntési kényszerhelyzetbe. A „jog és irodalom” terepében is klasszikusnak nevezhető „könnyű eset” vs. „nehéz eset” dichotómiával operálva, feltételezve, hogy az olvasó mint egy bíró vonódik be a feldolgozási, megértési folyamatba, sem szeretnék distinkciót tenni abban, hogy a regény alapjául szolgáló jogi esetek, valamint Hadnagy Mária tanúsága könnyű vagy éppen nehéz esetnek számítanak-e.⁴⁶ Sokkal relevánsabb a feladat: dönteni kell, s nekünk nem engedhető meg a kognitív torzítás luxusa, mivel mi birtokában vagyunk mindazon ismeretanyagoknak, amelynek Hadnagy Mária nem volt birtokában. Döntenünk kell tehát. Az olvasónak. Mindnyájunknak.

⁴⁵ BENE Adrián: „A hogyishívjából visszajött minekmondjákok” *Irodalmi Jelen* 2017/189–190, 169.

⁴⁶ Erre vonatkozólag lásd PÖDÖR Lea: „Agatha Christie nehéz esete. Az emlékezés és a felejtés szerepe a ténymegállapítási folyamatban” in BODNÁR Kriszta – FEKETE Balázs (szerk.): *Iustitia meghallgat. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből* (Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet 2018) 111–125.

